

Pietizmus régen és ma

■ CSEPREGI ZOLTÁN

Innovatív eszkatológia

A pietista mozgalom két újítással írta be magát a teológiatörténetbe: a pozitív eszkatológiával és a páli-ágostoni-lutheri megtérésfelfogás átértelmezésével.

A pietizmus felbukkanását mindig az ortodoxia válságával szokás magyarázni. Ami az ortodoxiában csődöt mondott, krízishez vezetett, az az eszkatológia: nem volt lelkesítő ereje. Ismeretes, hogy a reformáció magát a történelem végére helyezte, nem sokkal az utolsó nap elé, már túl Krisztus ezeréves uralmán. Az ortodoxia ezzel zsákutcába jutott, eszkatológiája képtelen volt választ adni az újabb és újabb kérdésekre. Ebben a történelmi helyzetben publikálja *Pia desideria* című művét Philipp Jacob Spener (1635–1705), akiről minden kézikönyv hangsúlyozza, hogy – gyakorlati megújulási programja mellett – az ortodox dogmatikát képviselte egyetlen pont kivételével, és éppen ez az egyetlen pont a pietista mozgalom sikerének kulcsa, nevezetesen a pozitív eszkatológia, a mobilizálni képes jövőkép.

A Spener által lefektetett teológiai alapokon építette fel August Hermann Francke (1663–1727) Halleban a pozitív eszkatológia gyakorlati alkalmazásának prototípusát, az ő szavaival Isten országának veteményeskertjét, faiskoláját, szemináriumát. Francke látása szerint a boldog jövő is itt és most megteendő, konkrét tettekből épül. Univerzális csak akkor lehet, ha valahol a világban, például Németországban kicsirázik, hogy onnan gyűrűzzék szerte. Természetes, hogy Isten cselekszik, de ő is munkásain keresztül cselekszik; minden egyes sikerben, előrelépésben az élő és ható Isten mutatkozik meg, ezek – Francke szavaival – Isten lábnyomai a világban. Mindez feladatokra lefordítva: munkások képzése és küldése, nevelés és misszió, illetve az ezt szolgáló intézmények létrehozása. Francke felfogásában van természetesen valami prófétikus felsőbbrendűség, saját életútjának és életművének üdvtörténeti dramatizálása: ez magyarázza a hallei pietizmus kezdeti látványos sikereit, majd az alapító halálát követő kifulladását.

Ekkorra azonban már készen álltak kritikussai, Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) és Johann Albrecht Bengel (1687–1752), hogy az optimista eszkatológiát megőrizve hántsák le a mozgalomról a túlzott egyházpolitikai ambíciókat: Zinzendorf, akinek laikus hívei őt földrészen folytattak eredményes külmissziót – ennek a globális hálózatnak köszönhetjük az 1729 óta évente kiadott *Losungot* (*Útmutató*) –, és Bengel, akinek tanítványai (a volgai németek) mindig keletre, egyre keletre vándoroltak, mert mesterük tanítását követve az Ararátra várták a parusziát.

Megtérés a válaszüton

A pietizmus másik teológiatörténeti hozadéka az egyszeri, naphoz és órához köthető megtérés követelménye. Francke 1687-es megtérése lett a pietista megtéréselmény prototípusává. Spenernek nem volt dátumhoz köthető megtéréselménye, és ilyet másoktól sem kívánt meg. A kísértésről szóló régi lutheri tanítás nyomdokain haladt, amely szerint a bizonytalanság és a kétely hozzátartoznak a hithez, s azokat akként kell elviselni, hogy általuk Isten teszi próbára az embert. Kételyeit és kísértéseit tekintve Francke semmiben nem lépi túl a lutheri hagyományt. Ami az ő esetében új volt, az az, hogy ő a kételkedést nem

a hit, hanem a hitetlenség megnyilvánulásának tartotta. Spener ugyanebben az évben, 1687-ben azt a lelkipáter tanácsot adta, hogy a kísértéseket és a kételkedést úgy kell tekinteni, mint felhőket, amelyek csak átmenetileg takarják el az Isten felőli bizonyosságot. Spener határozottan ellene volt az olyan imádságnak, amely ebből a nyomorúságból való szabadításért könyörög, mondván, hogy nem lehet tudni, Istennek mi a szándéka az emberrel. Francke szakított Spenerrel és a lutheri kísértéstannal. Nyomatékosan különbséget tett a meg nem tértek kételyei és a kegyelmi állapotban élő keresztények kísértései között.

Az a körülmény, hogy megtérését követően Francke elfordult a páli teológia hagyományos ágos-toni és lutheri magyarázatától, amelyhez Spener élete végéig ragaszkodott, s hogy Francke a páli tanítást nem a *simul iustus et peccator* lutheri értelmében magyarázta már, hanem úgy, hogy a keresztény élet ömberi és újjászületett állapotát két egymás után következő fázisként írja le, mutatja, hogy Francke megtérése a Szentírás új, a lutheri hagyománytól eltérő értelmezését hozta magával. Amikor a hallei pietizmus megkívánja a dátumhoz köthető megtérést, akkor ezzel nem lutheránus, hanem inkább puritán forrásból fakadó megtérési modellt követ. Nem követik viszont a hallei pietisták a református tradíciót abban a felfogásában, amely a keresztségben végbemenő újjászületés lutheri tételét elveti. E tekintetben Spenerhez hasonlóan a lutheri nézetet vallja Francke is.

A tudományosság élén

A pietizmus nemcsak a teológiatörténetet, hanem a tudománytörténetet is megtermékenyítette. A pietisták földrajzi felfedezőutakon vettek részt (pl. Kamcsatka és a Bering-szoros felfedezése), nagy botanikai és zoológiai gyűjteményeket hoztak létre (pl. a tengeritehenek rendjének leírása), orvostudományi felismerések (pl. homeopátia, Hoffmann-cseppek, klinikai orvosképzés) és technikatörténeti újítások fűződnek hozzájuk (pl. a sztereotip nyomdászati eljárás). A nyelvtudomány a tamil nyelv első rendszeres leírását (nyelvtanát és szótárát), valamint számos amerikai indián nyelv szójegyzékét köszönheti a pietista misszióknak.

Francke pedagógiai elkötelezettsége mellett nem volt csoda, hogy a pietizmus az iskolázást és az oktatást is számos találmánnyal gazdagította: ezek közül többet ma kritikával szemlélünk, de kétségtelen, hogy saját korukban nagy horderejű reformoknak számítottak. A hallei újítások közé tartozik a gyakorlati-szemléltető módszer, a tanterv kibővítése természettudományos tárgyakkal, a haladási napló, a tanári értekezlet, és bármilyen meglepő, a frontális oktatás is. Korábban ugyanis a diákok úgy ültek le a tantermekben, ahogy és amire éppen tudtak, és személyesen Francke támasztotta először azt az igényt, hogy a tanár mindenki számára látható helyen álljon, még ha ennek kedvéért a termeket újra is kellett bútorozni.

De mindezek mellett a pietisták kitüntetett figyelmű elsősorban a Szentírásra, a bibliai kutatásokra irányult. Hallében jelent meg a héber Biblia első tudományos kiadása, a *Michaelis-Bibel* 1720-ban, és Bengel 1734-ben kiadott görög Újszövetségében alkalmazta először a róla elnevezett szövegkritikai elvet, mely máig tartóan minden tudományos szöveggondozás kiindulópontja. A pietista missziós központokban számos bibliafordításon dolgoztak, ezek közül egyértelműen a Szentírás tamil fordítása a legjelentősebb tudományos teljesítmény, de komoly munkát szenteltek más európai népnyelvi fordítások (pl. cseh, lengyel, észt, magyar) jobb tételére és terjesztésére is. Az egyetlen bibliafordítás, melyet érintetlenül hagyott ez a törekvés, Luther német Bibliája volt, amelyet a korban már szinte szentnek és megváltoztathatatatlannak tekintettek.

Közösségi egyházkép

És mit adtak a gyülekezeti életnek a pietisták? – tehetjük fel joggal a *Brian életéből* szállóigévé lett kérdést. A rövid válasz így hangzik: konfirmációt és bibliórát.

Spener frankfurti esperesként találkozott a konfirmáció szertartásával 1667-ben a hesseni Bonames községben. Megtetszett neki ez a már ekkor szubjektív (az önkéntes bizonyágtételt középpontba állító), pedagógiailag jól kiaknázható egyházi cselekmény, s a következő évtől bevezette a Frankfurthoz tartozó falusi gyülekezetekben. A konfirmáció ekkor az iskolai oktatáshoz kapcsolódott, vagy (mint pl. a 18. századi magyar falvakban is) éppen a konfirmációi oktatásból nőtt ki az evangélikus népiskola. A speneri konfirmáció lényege az önkéntes fogadalomtétel (a keresztség kiegészítésére vagy megismétlésére), a felkészítés inkább ébresztő, mint kateketikai jellegű, s az első úrvacsoravétel sem hangsúlyos elem. Új szempont a nagykorú egyháztagság kezdetének kiemelése. Ennek a pietizmus közösségi egyházképe áll a háttérben: az egyházba nem lehet beleszületni, csak önkéntes döntés alapján belépni. Magyarországon a speneri-hallei pietizmussal egyidejűleg jelent meg a konfirmáció szokása.

Közel egykorú ezzel a biblióra eredete. Spener 1670 augusztusában dolgozószobájába hívott egybe egy beszélgető csoportot, amely csakhamar megkapta a *Collegium pietatis* elnevezést, és rövidesen ismertté vált messze túl Frankfurt határain is. A frankfurti *Collegium pietatis*, az első pietista csoport vált azután a lutheránus pietizmus alapsejtjévé. Ez a gyülekezeti alkalom rohamosan elterjed Németországban, és majd Württembergben kapja a *Bibelstunde* (biblióra) elnevezést.

A beszélgetőkör létrehozásának gondolata nem Spenertől származik, sőt maga is gyakran utalt rá, hogy az elgondolás másoktól ered. Négy-öt férfi tudtára adta, hogy „megundorodott” és „megcsömörlött” a világi hiábavalóságoktól. Szerettek volna lehetőséget kapni a kegyes beszélgetésre, a kölcsönös épülésre, az egymás közti barátság elmélyítésére. Spener készséggel fogadta a gondolatot. Hogy a szektásság gyanúját eleve kivédjék, Spener feltételül szabta, hogy ő maga mindig jelen legyen az összejöveteleken, s miután néhány kollégájával is megbeszélte a dolgot, a saját házába hívta meg a társaságot, ahol ettől kezdve hente kétszer, vasárnap és szerda délutánonként jöttek össze. A kör, amely 1670-ben gyűlt össze először, eleinte értelmiségiekből tevődött össze. Spener azonban nyitva hagyta a csatlakozás lehetőségét, s a közösség csakhamar növekedésnek indult, nemsokára iparosok is csatlakoztak hozzá. Később asszonyokat is befogadtak maguk közé, ők azonban nem szólalhattak meg, csak hallgatóként vehettek részt az összejöveteleken, elkülönülve a férfiaktól. Az összejövetelek énekkel és imádsággal kezdődtek és fejeződtek be.

Kerülőúton

Ugyan a pietista újítások mintegy egy nemzedékkel később rendre megjelentek Magyarországon (1700-ra datálódik az első ezzel kapcsolatos dokumentum), a mozgalom máig ható vívmányai jelentős vargabetűkkel érkeztek el hozzánk. Az ún. északi háborúban (1700–1721) a teljes svéd hadsereg orosz fogságba esett, és ahogy annak rendje és módja, Szibériába került. A hadifoglyok között itt ébredés tört ki, Hallelból kértek és kaptak hitméllyítő olvasmányokat. A békekötés után térhettek haza Svédországba és az akkor ahhoz tartozó Finnországba. Ez volt az északi pietizmus első nemzedéke, az ő otthoni missziójukból és könyvkiadási tevékenységükből sarjadtak ki a máig befolyásos északi ébredési mozgalmak. Mostanában (tavaly, idén és jövőre) ünnepeljük a századik évfordulóját a finn–magyar egyházi kapcsolatoknak, és ezeken a csatornákon közvetették főleg a finn (de részben úgyszintén a svéd és a dán) ke-

gyességi hagyományokat (énekeket, ébresztő irodalmat, missziós mintákat) Magyarországra. Az 1940-es évek ébredése, az Evangélikus evangélizáció és az egyházkerületi belmissziós lelkészek által szervezett alkalmak jelentős mértékben támaszkodtak az Észak-Európában kiteljesedett pietista teológiára.

Más pietista tartalmak pedig az észak-amerikai „Nagy ébredés” nevű mozgalom közvetítésével érték el Közép-Európát, ugyancsak a 20. század első felében. Ezeknek a hatásoknak elsősorban az úgynevezett egyesületi kereszténység volt a befogadója.

A protestáns szabadegyházak modellje Zinzendorf közössége volt, a herrnhuti *Unitas fratrum*, melyet például Poroszországban 1742-ben önálló felekezétként jegyeztek be, míg más tartományokban, például Szászországban továbbra is az evangélikus tartományi egyházon belül működött. Ezeket a mintákat követték a 19. századtól kezdve gombamódra szaporodó keresztény egyesületek: a helyi körülményekhez alkalmazkodva hol a protestáns felekezeteken belül, hol kívül szerveződtek: öntevékeny csoportokat vagy független szabadegyházakat hoztak létre. Ha a mai Magyarországon keressük a pietista teológia és reformeszmék megnyilvánulásait, ezeket éppúgy megtaláljuk a hagyományos felekezetek, például a Magyarországi Evangélikus Egyház gyülekezeteiben (itt bizonyos eloszlási mintázatokat követve), mint számos szabadkeresztény egyházban és egyesületben. Ezeket a csoportokat összeköti a közös énekanyag, a közös olvasmányok, kegyességi formák és műfajok (bizonyágtétel, imaközösség) és egyfajta praktikus bibliaértelmezés, mely a fent megnevezett pietista atyákra megy vissza.

Ajánlott irodalom

- BREUL, Wolfgang (szerk.) 2021. *Pietismus Handbuch*. Mohr Siebeck, Tübingen. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-159652-0>
- CSEPREGI Zoltán 1996. A történelmi pietizmus és Luther. *Credo*, 2. évf. 1–2. sz. 15–18. o.
- CSEPREGI Zoltán 2000. *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. TIE, Budapest. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36.)
- CSEPREGI Zoltán 2004. A magyarországi pietizmus jövőképe. *Lelkipásztor*, 79. évf. 11. sz. 402–405. o.
- CSEPREGI Zoltán 2025. *Magyarországi és erdélyi diákok a hallei Franckesche Stiftungen intézményrendszerében (1696–1787)*. SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, Szeged – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen. (Megjelenés alatt.)
- FONT ZSUSZA 2001. *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- PAYR Sándor 1898. Magyar pietisták a XVIII. században. In: Zoványi Jenő et al.: *Magyar protestáns egyháztörténelmi monográfiák*. 1. köt. Hornyánszky, Budapest. 97–174. o. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai.)
- PAYR Sándor 1908. *A pietizmus paedagogikája. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők: neveléstörténelmi tanulmány*. Wigand, Pozsony. (Különlenyomat: *Theologiai Szaklap*, 1907–1908.)
- POHJANPÄÄ, Lauri 1993. *Bizonyágtéveők fellege. Egyháztörténelmi arcképcsarnok*. Ford. Molnár Rudolf. EOM, Budapest.
- SPENER, Philipp Jakob 1993. *Pia desideria = Istenfélő kívánságok: Egy ébredés gyökerei*. Ford. Rejtő Mária. Primo Kiadó, Budapest.
- SZENT-IVÁNYI Béla 1936. *A pietizmus Magyarországon*. Egyetemi Nyomda, Budapest. (Különlenyomat: *Századok*, 1935.)
- TÓTH Gergely 2022. Egy hungarus értelmiségi pályafutásának tipikus és egyedi vonásai. Bél Máttyás elfeledett (ön-)életrajza. *Történelmi Szemle*, 64. évf. 3. sz. 417–445. o.
- TÓTH Gergely 2023. Vizsgálat ifj. Burius János és Bél Máttyás ellen a pietista tanok ügyében (1711). *Lymbus. Magyar-ságtudományi forrásközlemények*, 21. évf. 215–259. o.
- TÓTH Gergely 2024. „Társam a fáradozás”. Bél Máttyás küzdelmes életútja. *Honismeret*, 52. évf. 5. sz. 55–67. o.
- WALLMANN, Johannes 2000. *A pietizmus*. Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest.